

Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu

Ottoman Nationality Law as an Example of a Forced Modernization

*İbrahim Serbestoğlu**

Özet

18. yüzyıldan itibaren gayrimüslim Osmanlı tebaası, ecnebi devletlerin himayesine girmeye başlamıştı. Zamanla ecnebi himayesi önu alınamaz hale geldi. Yabancı pasaport elde edenler, Osmanlı tabiiyetinden çıktıklarını söylüyordu. Ecnebi devletleriyle tabiiyet tartışmalarına yol açan bu tür suiistimallerin çözümü için Osmanlı Devleti, çeşitli yollara başvurmuştu. Yabancı devletlerin uyarılması, Osmanlı reayasından, *Avrupa tüccarı* adıyla imtiyazları olan sınıfın oluşturulması, Tanzimat reformlarıyla tebaanın eşitliğinin sağlanmaya çalışılması bu girişimlerden bazılarıdır. Ancak bu girişimlerden istenilen sonuç alınamadı. Tabiiyet sorunu, dış göçler, kaybedilen topraklar ve Osmanlı topraklarında yeni devletlerin kurulmasıyla daha da yoğunlaştı. Bu süreçte tabiiyet kanununun eksikliği görüldü. Osmanlı Devleti, 1869 yılında yürürlüğe giren Tabiiyet Kanunu'yla, tabiiyet sorunlarının çözümünde yeni politikasını belirledi. Böylece Osmanlı uyruğunun modernleşme yolunda ve uluslararası sahada tanımı yapılmış oldu.

İslam Dünyası'nın ilk seküler vatandaşlık kanunu olan Osmanlı Tabiiyet Kanunu'nun hazırlanmasına yol açan süreç, kanuna tepkiler ve kanunun uygulanışına dair gözlemler çalışmamızın içeriğini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Tabiiyet, Hukuk, Kapitülasyon

Abstract

Beginning from 18th century, nonmuslim Ottoman subjects began to go under protection of foreign states. In time, these protections increased inexorably. People who could get foreign passports claimed that they were not Ottoman citizens anymore. Ottoman State tried different methods in order to solve these kinds of abuses which caused subjection arguments with foreign states. Some of these attempts were to warn the foreign states, to create a privileged class called Avrupa Tüccaris among Ottoman reaya and to try to make all the Ottoman

* Yrd. Doç. Dr., *Amasya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi/*
ibrahimserbest53@hotmail.com

citizens equal to each other through the Tanzimat reforms. The common point of these formulas was to eliminate the attraction of getting foreign protection. But these attempts couldn't be successful. Nationality problems increased rapidly after the emigrations, territorial loss, and foundation of new states on the Ottoman land. In this period lack of a nationality law was felt. In order to solve the subjection problems, Ottoman State set out a new policy by introducing a nationality law in 1869. Thereby the definition of 'Ottoman nationality' was made in the modernization process and on the international stage.

Our study contains the process which leads to legislation of Ottoman Nationality Law, the first secular nationality law in the Islamic world, reactions to the law and observations on applications of the law.

Key Words: Ottoman State, Nationality, Law, Capitulation

Giriş

Tabiiyet, kişiyi, devlete bağlayan siyasi ve hukukî bağıdır.¹ Diğer bir ifadeyle milliyet, kişiyi bir milletin, tabiiyet ise bir devletin parçası yapar.² Türk hukukunda tabiiyetle uyrukluk, vatandaşlıkla yurttaşlık aynı manada kullanılmaktadır.³

İlkçağdan itibaren devletler tabiiyete dair kurallar koymuşlardı. Bu dönemde Sparta'da, tabiiyet sitenin dinine mensubiyeti gerektiriyordu. Yani yabancılar dini törenlere katılamazdı.⁴ Atina'da ve Roma İmparatorluğu'nda ise kan bağı esas alınıyordu. Ayrıca evlat edinilen çocuklar da Roma tabiiyetine kabul edilirdi.⁵ Roma'daki kan bağı esası 212 yılında kabul edilen *Constitutio Antonia* ile değişti. Toprağa bağlılık esas alınmaya başlandı.⁶

Feodal dönemde ise toprağa bağlılık esas alınmakla birlikte, kişi, toprak sahibi senyörün tabiiyetinde kabul ediliyordu. Senyör isterse toprakla birlikte tebaasını başkasına devredebilirdi. Bu devir/satış tabiiyet değişikliği anlamına gelirdi. Eğer kişi, firar ederse, senyör bir yıl içinde geri getirme hakkına sahipti. Bu sürede yakalanılmazsa yerleştiği toprağın senyörünün tabiiyetine geçilmiş olurdu. Feodalitenin zayıflamasıyla krallar, senyörlerin yerini almıştır.⁷

¹ Muammer Raşit Seviğ- Vedat Raşit Seviğ, *Devletler Hususî Hukuku (Giriş- Vatandaşlık)*, İstanbul 1967, s.55.

² Erdoğan Göğçer, *Türk Tabiiyet Hukuku*, Ankara 1974, s.1-3.

³ Hande Ünsal, *Çifte Vatandaşlık* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi 2005), s.11-12.

⁴ Hicri Fişek, *Türk Vatandaşlık Kanunu*, Ankara 1959, s.3-4.

⁵ Jacques Bouineau, "Fransa'da Devrim Döneminde Yurttaşlar ve Yurttaşlık", *Dersimiz Yurttaşlık*, Çev. Yeşim Küey, Haz. Turhan Ilgaz, İstanbul 1998, s.109-111.

⁶ Göğçer, *Türk Tabiiyet Hukuku*, s.16-17.

⁷ Muammer Raşit Seviğ, "Devletler Hususî Hukukuna Ait Tetebbulardan: Tabiiyet, Yabancılar Hukuku ve Kanunlar İhtilafı Bakımından İkametgâh", *İstanbul üniversitesi*

1789 Devrimi sonrası Fransa’da, tabiiyet modern anlamda tanımlanmıştır. Buna göre Fransa’da doğmuş olmak, ebeveynlerinin Fransız olması ve daimi ikametgâhlarının Fransa’da bulunması Fransız vatandaşlığı için şarttı.⁸ Bu süreçte Fransız tabiiyeti için 1791 yılında babanın soyu dikkate alınırken; 1793 ve 1795’teki düzenlemeler hem kan hem de toprak bağından bahsediyordu. Düzenlemelere göre Fransa’da veya başka bir ülkede Fransız babadan doğan çocuk Fransız uyruğunda kabul ediliyordu. Ayrıca babası yabancı olduğu halde Fransa’da doğan ve burada en az üç yıl ikamet edenlerin çocukları da Fransız kabul ediliyordu. Fransız kanun koyucuları, *medeni* bir ülkede doğmuş çocukların, doğdukları ülkenin (Fransa’nın) tabiiyetini memnuniyetle kabul edeceklerini, böylece Fransa’da askeri ve mali sorumlulukların daha çok kişi arasında paylaşılacağını belirtiyordu.⁹ Fransa uyruğuna geçebilmek için Fransız kanunları farklı kıstaslar içeriyordu. 1791 düzenlemesi beş yıl ikameti şart koşarken, 1793’te bir yıl, 1795’te de yedi yıl şartı konulmuştu. Fransız bir kadınla evlenmek, bir yaşlının ya da çocuğun bakımını üstlenmek, çocuk evlat edinmek, mülk ve meslek sahibi olmak da Fransa uyruğuna girmek için dikkate alınan diğer hususlardı.¹⁰ Ayrıca devrim döneminde bir yıldan fazla bir süre Fransa dışında kalmak da Fransız vatandaşlığından çıkartılma gerekçesi kabul ediliyordu.¹¹

Çarlık Rusya’sında, tabiiyette daimilik ve zorunluluk ilkesi esastı.¹² Yabancı bir devletin tabiiyetine geçen ve beş seneden fazla yurtdışında ikamet edenlerin malları müsadere edilir ve geri döndüklerinde Sibiryaya sürgünle cezalandırılırlardı. Rusya uyruğuna sonradan geçenlerse, 1864 tarihli kanuna göre bundan vazgeçebilirdi.¹³

Osmanlı Devleti ise tabiiyeti İslamî çerçevede yorumluyordu. Halk, Müslüman ve gayrimüslim olarak sınıflandırılıyordu. Gayrimüslimler de ehl-i

Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. XVII, S.1-2, (Ayrı Basım), İstanbul 1951, s. 1-2; Fişek, *Türk Vatandaşlık Kanunu*, s.4.

⁸ Rogers Brubaker, *Fransa ve Almanya’da Vatandaşlık ve Ulus Rubu*, çev: Vahide Pekel, Ankara 2009, s.62.

⁹ Abdülhak Kemal Yörük, *Devletler Hususi Hukuku: Kitap 1 Giriş Tabiiyet*, İstanbul 1938, s.91-92.

¹⁰ Yörük, *Devletler Hususi Hukuku*, s.136.

¹¹ Bouineau, “Fransa’da Devrim Döneminde Yurttaşlar ve Yurttaşlık”, s.114-121.

¹² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mübimme Kalemi (A.MKT.MHM)*, 518/2, Patersburg Sefaretinden Gelen Tahriratın Tercümesi, 5 Mart 1902.

¹³ Yörük, *Devletler Hususi Hukuku*, s.83. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarına Kafkasya ve Kırım’dan gelen muhacirlerden geri dönenler, tekrar Rusya tabiiyetini kabul etseler bile Rus hükümetince sürgün ediliyordu. Babiâli de bu duruma dikkat çekerek, Kırım ve Kafkas muhacirlerinin Rusya’ya dönmesini engellemeye çalışıyordu. Bk: James H. Meyer, “Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, 39/ 1, February 2007, s. 22-23; *Dahiliye Nezareti Mecmuası*, c.1, 1329, s. 129.

ahd ve ehl-i harp olarak ayrılıyordu. Osmanlı topraklarında yaşayan ehl-i ahd, tabiiyet hukuku çerçevesinde zimmi, muahid ve müstemen olarak üç grupta toplanıyordu. Zimmiler, İslam devletinin himayesinde yaşarlardı. İsyan etmedikleri, İslam'a hakaret etmedikleri ve vergi ödedikleri sürece koruma altındaydılar.¹⁴ İçte ve dışta zimmileri korumak devletin görevlerinden birisidir.¹⁵ Muahidler, anlaşma yapılmış devlet tebaasını; müstemen de ticaret veya başka sebeplerle İslam ülkesine gelip, geçici bir süre ikamet etme izni olan gayrimüslimleri ifade etmektedir.¹⁶

Osmanlı Devleti, İslam kurallarının çizdiği çerçevenin yanında imzaladığı ikili anlaşmalarla da tabiiyete dair kurallar koyuyordu. 1535 tarihli Fransız-Osmanlı anlaşmasında Fransız vatandaşlarının Osmanlı topraklarında ikamet süresinin on yıl olmasına karar verilmişti. Diğer bir ifadeyle Fransız müstemen taifesinin zimmi muamelesi görmesi için on yıl mühleti vardı.¹⁷

Osmanlı Devleti, yaptığı anlaşmalarda fethettiği topraklarda yaşayan halkın tabiiyetini tespit eden maddelere de yer vermiştir. Eski dönemlerden beri uygulanan, el değiştiren topraklar halkının hâkim olan devlet tabiiyetine geçmesi ilkesi çerçevesinde III. Murad döneminde Venediklilerle imzalanan antlaşmayla, Bosna civarında bazı yerler, reayasıyla birlikte Osmanlı Devleti'ne geçmiştir.¹⁸ Vasvar Antlaşması da halkın topraklarında kalmasını ve rencide edilmemesini içeriyordu.¹⁹ 1700 tarihli Venedik ve Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca Antlaşmaları da, el değiştiren yerlerde yaşayan halkın isterlerse göç edebileceklerini hükme bağlıyordu.²⁰

I. Tabiiyet Kanununa İhtiyaç Duyulması

A. Suiistimaller: Diplomasi, Ticaret, Himaye

Avrupa devletleri, doğu ülkelerindeki tüccarlarının sorunlarını çözmek ve onları yargılamak için konsoloslar atamışlardı. Mısır halifesi, henüz 9. yüzyılda İtalyan Amalfi Devleti tüccarına, İskenderiye'de ticaret yapma ve kendi konsoloslarına tabi olma hakkı tanımıştı. Konsolos, diplomatik temsilci olmanın yanında bağlı bulunduğu ülke tüccarının yöneticisi ve yargıcı görevlerini de yapmaktaydı.²¹

¹⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "İslâm Hukukunda Zimmilerin Yeri", *Türk Kültürü*, S. 290, Haziran 1987, s. 335-339.

¹⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Döneminde Türk Toplumunun Gayr-ı Müslim Reâyâ'ya Sunduğu Hizmetler", *Türk Kültürü*, S. 302, Haziran 1988, s. 324-325.

¹⁶ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s. 11- 14.

¹⁷ Mahmud Fuad, *Tabiiyet*, İstanbul 1312, s. 56-57.

¹⁸ *Muabedat Mecmuası*, c.2, 1294, s. 131.

¹⁹ *Muabedat Mecmuası*, c.3, 1297, s. 91.

²⁰ *Muabedat Mecmuası*, c.2, s. 109; Mahmud Fuad, *Tabiiyet*, s.43-45; Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Ankara 2006, s. 113-116.

²¹ Halil Celaleddin-Hrand Asadur, *Ecanibin Memalik-i Osmaniyede Haiç Oldukları İmtiyazat-ı Adliye*, Dersaadet 1331, s.2-3.

Ticari ilişkilerin artmasıyla birlikte konsolosluk kurumu yaygınlaştı. Ülkeler, dünyanın değişik coğrafyalarında konsolosluk açtılar. Konsoloslar, zamanla kendi vatandaşlarının yanında yabancıların da haklarını savunmaya başladılar. Bu çerçevede Venedik balyosu, Doğu Roma topraklarında Yahudi ve Katolik Ermenileri koruma altına aldı.²²

Osmanlı topraklarında da yabancı konsoslara bazı haklar tanınıyordu. 18. ve 19. yüzyıllarda genel olarak diplomat, ailesi, hizmetkârları ve maiyetinde bulunan kişiler devletlerarası prensipler çerçevesinde yerel hukuktan muaftı. Gerçi kapitülasyonlar çerçevesinde ecnebler, adli ve ekonomik ayrıcalıklara sahiptiler. Bunun için diplomat olmaya gerek yoktu.²³ Yalnız, Osmanlı Devleti'ni uğraştıran sorun, Osmanlı tebaasının yabancı devlet konsolosu veya konsolos vekilliği yapmasıdır. 1727 yılındaki kayıtlara göre Ege adalarında görevli Fransız konsolosundan 8'i Osmanlı tebaasıdır.²⁴ Osmanlı hükümeti, tebaasının başka ülkelerin konsolos veya konsolos vekilliği yapmasını önlemeye çalışıyordu.²⁵ III. Selim, tebaanın yabancı konsolosluklarda görev almasına *reyamıız cümle Frenk oluyor* diye tepki gösteriyordu.²⁶ II. Mahmud ise konsolos veya konsolos vekilliği yapanlarla, *patente*²⁷ veya pasaportlarla gezen tebaanın durumuna itibar edilmemesini istiyordu. Bu doğrultuda Sakız Adası'nda Osmanlı reayası olup, konsolos vekilliği yapanlardan 6 kişinin patenteleri iptal edildi.²⁸ Konsolos vekilliği yapanların kanun ve nizamlara uymaları istendi. Aksi takdirde ağır şekilde cezalandırılacakları uyarısı yapıldı.²⁹

Osmanlı Devleti, konsolosluklar üzerinden yaşanan suiistimalleri önlemek için ecnebi devletlerin vatandaşı bulunmayan mahallerde konsolosluk açılmasına karşı çıkıyordu. Ancak karşı çıkışlar istenilen neticeyi vermekten çok uzaktı. Rusya, tüm itirazlara rağmen Küçük Kaynarca Antlaşması'yla elde ettiği hakkını kullanarak, gayrimüslim Osmanlı tebaasının yoğun olduğu Eflak, Boğdan ve Bucak gibi yerlerde konsolosluk açtı.³⁰ Rusya'nın ısrarlı tavrı aslında bu bölgelerde, Avusturya-Macaristan ve Fransa ile giriştiği nüfuzunu genişletme

²² Yasemin Saner Gönen, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 1998), s.13.

²³ Gönen, *Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, s.76-159.

²⁴ Gönen, *Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, s.172-173.

²⁵ BOA, *Hatt-ı Hümayun (HAT)*, 1409/57217, Arz Tezkiresi, 29 Zi'l-hicce 1206/18 Ağustos 1792.

²⁶ BOA, *HAT*, 1412/57464, Arz Tezkiresi, 29 Zi'l-hicce 1208/28 Temmuz 1794.

²⁷ Kişinin, koruma altında olduğunu gösteren belge.

²⁸ BOA, *HAT*, 509/25014 D, Arz Tezkiresi, 23 Rebi'ü'l-evvel 1226/17 Nisan 1811.

²⁹ M. Macit Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*, Ankara 2005, s.44.

³⁰ Osman Köse, "Balkanlarda Rus Konsolosluklarının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 1/2, Fall 2006, s.153-171.

yarışının bir sonucuydu. Çünkü 18. yüzyıldan itibaren söz konusu devletlerin konsolosları patente ve pasaportları Osmanlı tebaasına gelişigüzel dağıtıyorlardı.³¹ Eflak ve Boğdan'da 1808 yılında Rusya himayesinde 120.000; Avusturya'nınsa 260.000 Osmanlı tebaası vardı.³²

Osmanlı tebaasının, ecnebi devletlerin konsolos veya konsolos vekilliği yapmasının yanında, konsolosluk tercümanı olarak görevlendirilmesi de Osmanlı Devleti için bir başka sorundu. Ecnebi devletler, kendi konsolos tercümanlarını yetiştirme projesinde başarılı olmayınca gayrimüslim Osmanlı tebaasını tercüman olarak kullanmaya devam ettiler. Konsolosluk tercümanları Reisülküttaptan berat alıyordu. Beratlarda kişinin adıyla birlikte hizmetin türü, yeri, maaşı ve beratın verilmiş nedeni açık bir şekilde yazılıyordu. Bununla birlikte kişinin isminin yazılmadığı beratlar da mevcuttu. Beratlı tercümanlar, kapitülasyonlardan faydalanıyordu. Haraç ve cizye ödemiyor, mensup oldukları cemaatlerden farklı kıyafet giyebiliyordu. Osmanlı reayası zaten bu ayrıcalıkların farkında olduğundan uyarılara rağmen geri adım atmıyordu.³³

Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle yapmış olduğu anlaşmalarda konsolosluk tercümanlarının statülerine dair maddeler de yer alıyordu. İngiltere(1675), Hollanda(1680) ve Fransa(1740) ile yapılmış olan antlaşmalarda tercümanlara ticaret yapma hakkı verilmişti. Osmanlı hükümeti, söz konusu maddenin ecnebi uyruklu tercümanlar için geçerli olduğunu iddia ediyordu.³⁴

III. Ahmed, yayınladığı fermanla gayrimüslim Osmanlı tebaasının, konsolos tercümanı görevinden dolayı cizyeden muaf tutulamayacağını bildirdi. III. Mustafa döneminde ise hazineye zarar verdiğinden tercümanlık beratı suiistimallerinin engellenmesi talimatı verilmişti.³⁵ 1762-1763 yıllarında Halep'te yapılan kontrollerde beratlı konsolos tercümanları ve yanlarındaki hizmetlilerin sayısının 300'den fazla olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti, 1766-1767 yıllarında ecnebi elçiliklere verdiği nota ile konsolos ve tercümanlarının uyması gereken şartları bir kez daha bildirdi. Konsolosların, reayaya patente vermemesi, verilmiş olanların geri alınması ve tercümanların görev yerleri dışına gidip esnaflık yapmalarının engellenmesi isteniyordu.³⁶ Aynı ikazlar I. Abdülhamid döneminde de yapıldı. Gayrimüslim Osmanlı tebaasının tercümanlık beratı alıp,

³¹ BOA, HAT, 1140/45370, Eflak Kapıkethüdasının Takriri, 29 Zilhicce 1230/2 Aralık 1815.

³² Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev: Zülal Kılıç, İstanbul 2007, s.416-417.

³³ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara 1998, s.19-28; Necdet Kürdükül, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1981, s.72.

³⁴ Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s.29-30.

³⁵ Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s.141-142.

³⁶ Hilmi Bayraktar, "XVIII ve XIX. Yüzyıllar Halep Eyaleti'nde Yabancı Devlet Konsolosluklarının "Himâyân" Suistimalleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 124, Şubat 2000, s.189-190.

kuyumculuk, sarraflık ve çuka ticaretiyle uğraştığına dikkat çekiliyordu. İki ay içerisinde suiistimallerde bulunanların bundan vazgeçmesi isteniyordu.³⁷ Ancak sonuç yine başarısızlık. III. Selim, İzmir, Halep, Akdeniz ve Ege Adalarındaki yöneticilere gönderdiği talimat sonrasında yalnız Halep'te konsolos tercümanı ve hizmetkârı olup ticaretle uğraşanların sayısının 1.500 olduğu görüldü.³⁸ Bunlardan bazıları Mora, Eğriboz, Midilli, Akka ve Kudüs'te konsolosluklarda tercüman olarak görevliydi.³⁹

Tüm girişimlere karşın ecnebi elçilikler beratları para karşılığı satmaya devam ettiler. Mouradgea d'Ohsson, bir beratın fiyatının 2.500 ile 4.000 kuruş arasında olmakla beraber, piyasa şartlarına göre değiştiğini söylüyordu. Rusya elçileri, ülkelerinin Karadeniz ticaretinde etkin rol oynamaya başlamasından sonra on bin kuruş berat sattı.⁴⁰

1863 tarihli Konsolosluk Nizamnamesi'yle, konsolosluklardaki suiistimallerin önlenmesine yönelik bazı kararlar alındı. Konsolosluklarda çalışan Osmanlı tebaasının askerlik yapması veya bedel-i askeriye ödemesi zorunluluğu vurgulandı. Babiâli, nizamnamenin sekizinci ve dokuzuncu maddesinde açıkça ifade edildiği üzere yabancı konsolosluklarda istihdam edilmenin Osmanlı tabiiyetinden çıkma anlamına gelmediği belirtti. Bu nedenle itirazların, hiçbir şekilde dikkate alınmamasını isteniyordu.⁴¹ Tüm ikazlara rağmen konsolosluklarda istihdam edilen Osmanlı tebaasının suiistimallerinin önü alınamamıştır.⁴²

Berat verilirken yaşanan suiistimaller, Osmanlı tebaasına patente dağıtımında da görülüyordu. Osmanlı tebaasından bazıları patente alarak yabancı ülke himayesine giriyordu. III. Selim, gayrimüslim tebaasının berat veya patente alıp, ecnebi devletler himayesine girmesini ikazlara rağmen engelleyemeyince farklı bir yola başvurdu. Bu yol müstemen tüccarla aynı haklara sahip *Avrupa Tüccarı* adıyla gayrimüslim Osmanlı tüccar sınıfı oluşturmaktır.⁴³ Avrupa Tüccarı sınıfının oluşturulmasının amacı, Osmanlı Devleti'nin mali yönden zarar görmesini önlemektir. Gayrimüslim reayanın,

³⁷ Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s.39.

³⁸ Bülent Arı, "Osmanlı Kapitülasyonlarının Tarihçesi ve Mahiyeti", *Yeni Türkiye*, S.32, Mart-Nisan 2000, s.245-246.

³⁹ Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s.49-50.

⁴⁰ Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s.31-33.

⁴¹ BOA, *Meclis-i Vükela (MV)*, 49/4, Meclis-i Vükela Kararı, 8 Teşrin-i sani 1305/20 Kasım 1889.

⁴² BOA, *Cevded Hariciye (C.HR)*, 4164, Arz Tezkiresi, 13 Rebi'ü'l-evvel 1284/15 Temmuz 1867; BOA, *Dabiliye Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ)*, 9/38, Temettü Vergisinden Dolayı Ecnebi Konsolatlarında Müstahdem Tercümanlar Hakkında Olunacak Muamele, 21 Temmuz 1328/3 Ağustos 1912.

⁴³ BOA, HAT, 489/23982, Arz Tezkiresi, 1805; Mübahat Kütükoğlu, "Ahidnâmeler ve Ticaret Muâhedeleri", *Yeni Türkiye*, S.32, Mart-Nisan 2000, s.225.

ecnebi himayesine girmenin cazibesi kalmayacağından suiistimalden vazgeçeceği öngörülüyordu.⁴⁴

Avrupa tüccarı projesinin de istenilen sonucu vermediği çok geçmeden görüldü. Britanya'nın İzmir konsolosu Werry, 12 Temmuz 1825 tarihinde, Viyana Kongresi'nden sonra İyon adalarından 1.500 kişinin İngiltere'nin himayesine geçmek için talepte bulunduğunu rapor ediyordu.⁴⁵ 1837'de ise İstanbul'daki elçi Ponsonby, ülkesine gönderdiği mektubunda ecnebinin sağladığı korumadan Osmanlı tebaasının kolay vazgeçemeyeceğini yazıyordu. Babiâli'nin itirazları karşısında konsoloslar geri adım atmıyordu.⁴⁶ Yine İngiltere'nin Midilli konsolosu Newton, 1852 yılında İngiliz himayesinin, mahkemelerde sağladığı avantajlar dolayısıyla revaçta olduğunu söylüyordu. Halkın İngiliz himayesine girmek için her yolu denediğinden bahsediyordu.⁴⁷ Artan himaye vakaları nedeniyle İngiliz yetkililer dahi bazen kendi konsoloslarını ikaz etmek zorunda kalıyordu. İngiltere maslahatgüzarı, bir uyarısında sınırın aşılmasını istiyordu.⁴⁸

Suiistimler, Osmanlı aydınlarının da dikkatini çekmişti. Ziya Paşa, ticaretle uğraşan ve hükümetle sorunu olan Osmanlı tebaasının, yabancıların sahip olduğu haklardan faydalanmak için ecnebi tabiiyetine girip amaçlarına ulaştıklarını yazıyordu.⁴⁹

B. Kaybedilen Topraklar, Bağımsız Devletler ve Göçler

1. Kaybedilen Topraklar ve Tabiiyet Tartışmaları

Kuruluş ve yükselme dönemlerinde Osmanlı toplumunda göçler fethedilen topraklara doğru yapıyordu. Ancak toprak kayıplarının başlaması göçlerin yönünü tersine çevirdi. Kaybedilen topraklarda yaşayan Müslümanlar, Osmanlı Devleti'nin elinde kalan bölgelere göç etmeyi tercih ediyordu. 19. yüzyılın başlarında Yunanistan'ın bağımsızlığıyla göç etmek zorunda kalan Mora muhacirleri ve memleketleri işgal edilen Cezayirliilerin göçleri, Osmanlı Tabiiyet Kanunu öncesinde, tabiiyet sorunlarının yaşanmasına sebep olmuştu.

⁴⁴ Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s.64-71; Ali İhsan Bağış, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları", *Yeni Türkiye*, S.32, Mart-Nisan 2000, s.267-268; Bruce Masters, "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria", *International Journal of Middle East Studies*, 24, November 1992, s.579- 597.

⁴⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, İstanbul 2004, s.30-31.

⁴⁶ Kocabaşoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları*, s.64.

⁴⁷ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, s.140.

⁴⁸ BOA, *İrade Hariciye (İ.HR)*, 8553, İngiltere Devleti Maslahatgüzarı Tarafından İngiliz Konsoloslarına Gönderilen Talimat Sureti, 19 Haziran 1858.

⁴⁹ Çetin Yetkin, *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*, İstanbul 1992, s.110.

Yunanlıların, başta Mora olmak üzere olmak üzere pek çok yerde Türkleri katletmeleri, Müslümanların göçünü kaçınılmaz kıldı.⁵⁰ Mora muhacirlerinin Osmanlı topraklarına akın etmesiyle birlikte Osmanlı Devleti, Müslümanların tabiiyeti konusunda Yunanistan ile görüşmelere başladı. İmzalanan protokolle Yunanistan'a bırakılan topraklar halkından olup, 16 Haziran 1830 ile Temmuz 1837 başlangıcına kadar, verilen mehil müddeti zarfında Osmanlı topraklarına yerleşmek için gelen ve Yunanistan'daki mülkleriyle alakalarını kesmiş olanlar Osmanlı tebaası sayılacaktı.⁵¹ On sekiz ay mühlet tanınan Türkler⁵², vatan belledikleri topraklarını terk etmek istemediler. Ancak yıllar geçtikçe çaresiz kalıp Osmanlı topraklarına geldiler. Osmanlı tabiiyetini kabul edip iskân edildiler.⁵³

Mora muhacirlerinin tabiiyetinin tespiti Osmanlı Devleti'nin topraklarından ayrılıp bağımsızlığını ilan eden bir devletle yapmış olduğu ilk görüşmedir. Bu çerçevede Rumların tabiiyeti de Yunanistan'da veya Osmanlı topraklarında yaşamaya devam etmeleri paralelinde belirlenecektir. Ancak Rumlar, kendilerini Osmanlı kanunlarından kaçmak için Rusya himayesine girmek veya Yunan tabiiyetini tercih etmek arasında özgür hissediyordu. Yunanistan'da istedikleri ekonomik refahı bulamadıklarında da Anadolu'nun yolunu tutuyorlardı.⁵⁴ Bir tespite göre Osmanlı topraklarında yaşadığı halde Yunanistan vatandaşı olduğunu iddia eden 300.000 kişiden yarısının ebeveynleri Osmanlı vatandaşıydı. Bu durum Rumların, Yunan devletinin kurulmasından sonra tabiiyet suiistimallerini ortaya koyuyordu. Yalnız İstanbul'da, Osmanlı tebaası olduğu kesin olup, yine de Yunanlılık iddiasında bulunan 21.000 Rum vardı.⁵⁵ İzmir'de ise 1830'larda 20.000 civarında Rum varken, 1870'lerin başında bu sayı 75.000'e çıkmıştı. Üstelik bunların üçte biri Yunanistan vatandaşıydı.⁵⁶ Osmanlı Devleti, topraklarında Yunanlılık iddiasında bulunan Rumların

⁵⁰ Ali Fuat Örenç, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, İstanbul 2009.

⁵¹ *Muabedat Mecmuası*, c.2, s.278-279.

⁵² BOA, HAT, 1222/47792, Yunan Elçisi Tarafından Tercümana Verilen Talimatnamenin Tercümesi, 29 Zil-hicce 1251/16 Nisan 1836.

⁵³ 1848 yılında Yunanistan'dan Osmanlı topraklarına 147 aileden toplam 341 muhacir geldi. Bk: BOA, *Hariciye Mektubi Kalemi (HR.MKT)*, 21/2, Arz Tezkiresi, 23 Receb 1264/25 Haziran 1848.

⁵⁴ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006, s.91-92; Mübahat S. Kütükoğlu, "Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Türk- Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.152-156; İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Türk- Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.169.

⁵⁵ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev: Ali Reşad, İstanbul 1999, s.315-316; Muammer Raşit Seviğ, *Devlet Hususi Hukuku c.1, Tabiiyet- Yabancılar Hukuku- Kanunlar İhtilafı*, İstanbul 1937, s.26.

⁵⁶ Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, çev: Devrim Evcı, Ankara 1997, s.25-29.

sayısındaki artış karşısında, 1855 yılında iki ülke arasında imzalanan ticaret antlaşmasına tabiiyete dair bir madde ekletmeye çalıştı. Fakat başarılı olamadı.⁵⁷

Tabiiyet kanunu öncesinde Osmanlı Devleti, Cezayirlilerin tabiiyetine dair sorunlar yaşadı. Cezayir, Fransa tarafından işgal edilince Cezayirliler, başta Suriye olmak üzere Osmanlı topraklarına göç etmeye başladılar.⁵⁸ Cezayirli ilk göçmen grubu, Ahmed bin Salim liderliğinde 560 kişiden oluşuyordu. Suriye'ye gelen göçmenlerin Fransa ile herhangi bir bağları olup olmadığı araştırıldı. Önde gelen Cezayirli göçmenleri vilayet meclisine çağırıp, tabiiyetleri konusunda duyulan tereddütler kendilerine bildirildi. Göçmenlerden, Osmanlı Devleti'nin tabiiyetinde kalacakları ve başka bir devletin himayesine girmeyeceklerine dair senet alındı.⁵⁹

Suriye'ye yerleştirilen Cezayirli ilk göçmen kafilesinde sorun yaşamayan Osmanlı Devleti, sonradan gelen kabilelerde kendisini biranda Fransızlarla, tabiiyet tartışmasının içinde buldu. Cezayirli göçmen kafilesi Şam'a gelirken soyulmuştu. Fransa elçisinin devreye girmesiyle Cezayirlilerin bazı eşyaları geri alındı. Fransız elçi, Cezayirlilerin kendi ülkesinin uyuğunda bulunduğu gerekçesiyle eşyaları bizzat teslim etmek istedi. Bu olaydan sonra Babîâlî, Cezayirlilerin tabiiyetine dair bir sürtüşmeye mahal vermemek için göçmenleri, ecnebi konsolosluğu olmayan yerlere iskan etme kararı aldı.⁶⁰

Osmanlı Devleti, Cezayirlilere ülkenin bir toprağından başka bir toprağına göç etmiş kişiler olarak bakıyordu. Tabiiyet tartışmaları sonlandırmak için Babîâlî, Cezayirlilerin önderi Emir Abdülkadir ve ailesine maaşlar, nişanlar ve görevler verme yoluna gitti.⁶¹

Hem Yunanistan'ın bağımsızlığı sonrasında Mora muhacirleri ve Osmanlı Rumlarının tabiiyeti, hem de Cezayirlilerin durumu Osmanlı Devleti'nin tabiiyet konusunda hukukî boşluğunu ortaya koymuştur.

⁵⁷ Fraşerli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Tabikât-ı Hazîrası*, Samsun 1325, s.41.

⁵⁸ Jean- Claude Vatin, *l'Algérie Politique Historie et Société*, Paris 1974,s. 137-140; Charles-Robert Ageron, *Modern Algeria A History from 1830 to the Present*, Translated by: Michael Brett, London 1991, s. 9- 27.

⁵⁹ BOA, HR.MKT, 60/71, Cezayir-i Garb Ahalisinin İskânlarına Dair Şam Meclisinden Babîâlî'ye Takdim Kılınan Mazbata Sureti, 5 Safer 1264/ 12 Ocak 1848; BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*, 2079, Sadarete Gönderilen Mazbata, 5 Rebi'ül-ahır 1264/11 Mart 1848; BOA, *Cevded Dabilîye (C.DH)*, 14153, Şam Valisine Takrir, 25 Rebi'ül-ahır 1264/ 31 Mart 1848; Ş. Tufan Buzpınar, "Suriye'ye Yerleşen Cezayirli Muhacirlerin Tabiiyeti Meselesi (1847-1900)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S.1, 1997, s.91-106.

⁶⁰ BOA, *İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)*, 3517, Arz Tezkiresi, 6 Safer 1265/1 Ocak 1849; BOA, *İ.MVL*, 4656, Arz Tezkiresi, 5 Şevval 1265/24 Ağustos 1849.

⁶¹ BOA, *İrade Dabilîye (İ.DH)*, 71127, Arz Tezkiresi, 3 Ağustos 1299/15 Ağustos 1883; BOA, *İ.DH*, 102126, Arz Tezkiresi, 6 Eylül 1299/18 Eylül 1883. Abdülkadir'in Cezayirliler üzerindeki etkisi için bk: Eliezer Tauber, "The Political Role of the Algerian Element in Late Ottoman Syria", *International Journal of Turkish Studies*, 5/12, 1990–1991, s.27-45.

2. Dış Göçler

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar, Osmanlı topraklarındaki gayrimüslimleri Rusya'ya göçertip iskan ediyorlardı. Ancak, iskan edilen reaya Rus yönetiminden memnun olmayınca geri dönmenin yollarını arıyordu. Osmanlı Devleti, topraklarını terk eden reayasının yaşadığı sıkıntı karşısında tekrar eski yurtlarına dönmesine izin veriyordu. Buna rağmen Rusların telkinleri sonrasında gerek Anadolu'dan gerekse de Rumeli'den Bulgar, Ermeni ve Rumlar, Rusya'ya göçe devam etmiştir.⁶²

Osmanlı topraklarından dışarıya yapılan göçlerden bir diğeri de 19. yüzyılın ortalarından itibaren, başta Ermeniler olmak üzere, Amerika'ya yapılmıştır. İlk Ermeni göçmenlerin eğitim amacıyla gitmeleri ve içlerinden din eğitimi almış gençlerin misyonerlerle birlikte çalışmaları, Amerika'ya ilk göçlerdeki misyonerlerin etkisini ortaya koymaktadır. Ancak Osmanlı topraklarına dönenler arasında Amerikan pasaportuna sahip olanlar, Osmanlı-Amerikan ilişkilerinde yeni bir sorunun habercisidiler. 1850'lerden itibaren başlayan ve Cumhuriyet döneminde de devam eden tabiiyet sorunu, iki ülke ilişkilerini ve dostluğunu gölgelemiştir.⁶³

Dış göçler bağlamında Osmanlı Devleti'nde tabiiyet kanununun eksikliğini gündeme getiren önemli bir gelişme de yabancıların Osmanlı topraklarına yerleşmek için davet edilmesi esnasında yaşanmıştır. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ilanlar veren Babıâli, bazı teşviklerle Osmanlı topraklarına göçmen kabul edeceğini bildiriyordu. İlanları okuyan Avrupalılar, Osmanlı sefaretlerine müracaat ederek, ayrıntılar hakkında bilgi ediniyordu. Fakat Berlin Sefareti'ne yapılan müracaatta tabiiyet şartlarına dair bilgi isteyenlere net cevap verilememişti. İstanbul'la görüşen Berlin'deki Osmanlı Sefiri, muhacirler hakkında takip edilecek tabiiyet işlemlerine dair bilgi istiyordu.⁶⁴

Avrupa gazetelerine göçmenler için ilan verilirken, Kırım ve Kafkasya'dan yüzbinlerce Müslüman ve Yahudi, Osmanlı topraklarına sığınıyordu. Osmanlı Devleti de mümkün olduğunca hızlı bir şekilde Kırım ve Kafkas göçmenlerini iskân etmeye çalışıyordu. İskân edilen göçmenlerin ellerindeki Rus pasaportları, tabiiyet sorunu yaşanmasını önlemek için Osmanlı memurlarınca alınıyordu.⁶⁵

⁶² İpek, *Göçler*, s.269-287; Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri*, S.17, Ankara 1988, s. 365-434; Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, İstanbul 1993; Mahir Aydın, "Vidin Bulgarlarının Rusya'ya Göç Ettirilmeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.53, Nisan 1988, s. 67-79.

⁶³ Bilâl N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara 1985, s.81-103.

⁶⁴ Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Topraklarına Avrupa'dan Muhacir İskânı (1856-1859)", *İlmi Araştırmalar*, S.3, İstanbul 1996, s. 53-54.

⁶⁵ İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Birinci Kitap, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s.94.

C. Sonuçsuz Girişimler: Tabiiyet Suiistimalleri Dolayısıyla Yabancı Elçiliklerin Uyarılması

Osmanlı tebaasının ecnebi tabiiyeti iddiaları artınca, Mustafa Reşid Paşa 1841 yılında ecnebi sefaretlere uyarı yazısı gönderdi. Yazıda tabiiyet değiştirenlerin üç ay içerisinde, uhdelerinde bulunan gayrimenkulleri Osmanlı tebaasına devrederek Osmanlı topraklarını terk etmeleri isteniyordu.⁶⁶ Ancak Babıâli'nin bu teşebbüsünden beklenen sonuç alınamayınca 1845 yılında yabancı devlet tabiiyeti iddiasında bulunanların durumlarının mahallinde tespit edilmesi isteniyordu. Ecnebi tabiiyetinde oldukları kesin olanlara emlak ve arazilerini satmaları için yine mühlet verilecekti.⁶⁷

Babıâli'nin uyarılarına rağmen sorun devam etmesi üzerine 1851 yılında ecnebi elçiliklere bir müzekkere gönderildi. Müzekkerede Osmanlı tebaasının ecnebilik iddiasında bulunmaları nedeniyle hukukun tüm Osmanlılara eşit şekilde uygulanmadığından yakınılıyordu. Ecnebi tabiiyetine geçmiş olan Osmanlıların üç ay içerisinde gayrimenkullerini elden çıkartıp ülkeyi terk etmeleri gerektiği tekrarlanıyordu. Bu süre sonunda halen Osmanlı topraklarında ikamet edenlere Osmanlı tebaası muamelesi yapılmaya devam edilecekti.⁶⁸

Amerikan elçisinin raporuna göre 1860 yılında İstanbul'da elli bin civarında Osmanlı tebaası ecnebi devletler himayesine girmişti.⁶⁹ Babıâli 1860 ve 1862'de elçilikleri uyardığı halde yine sonuç alamadı.⁷⁰ Bunun üzerine 1863 yılında Osmanlı topraklarında bulunan ecnebi konsoloslara dair nizamnameyle bazı kısıtlamalar getirilmeye çalışıldı. Ancak kısıtlamalar diplomatik misyonlarla bağlantılı olan Osmanlı tebaasına yönelikti. Nizamnameye göre başkonsolosluklar dört, konsolosluk üç, konsolos vekaletleri ve memurları da iki tercüman ve yasağcı istihdam edeceklerdi. Fazladan istihdam edilecek görevliler için ya Osmanlı hükümetinden izin alınacak ya da bu görevliler imtiyazlardan yararlanamayacaktı. İmtiyazlar, görevlinin şahsına münhasır olup, görev yaptıkları sürece geçerliydi. Yalnız, ecnebi diplomatik misyonlarda görev almak, hiçbir şekilde Osmanlı tabiiyetinden çıkmak anlamına gelmiyordu.⁷¹

⁶⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VII, Ankara 1988, s. 175-176.

⁶⁷ Gönen, *Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, s.200.

⁶⁸ İlhan Unat, *Türk Vatandaşlık Hukuku (Metinler- Mahkeme Kararları)*, Ankara 1966, s. 1-3.

⁶⁹ Selâhi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protege) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", *Bellekten*, S. 213, Ağustos 1991, s. 367.

⁷⁰ Fraşerli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Tatbikat-ı Hazırası*, s.35-37.

⁷¹ Konsolosluk Nizamnamesi, *Düstur*, 1. Tertip, 1.c, s. 772, madde 1; Nizamname için ayrıca bk: BOA, İHR, 11440, Memalik-i Şahane'de Bulunan Düvel-i Ecnebiye Konsoloslukları Hakkında Tanzim Kılınan Nizamname Tercümesi.

Osmanlı Devleti'nin uyarıları veya yayınladığı nizamnamelere rağmen Osmanlı tebaasına dair tabiiyet tartışmaları devam ediyordu. Ancak Osmanlı Devleti, uluslararası ilişkilerde, kendisine temel oluşturacak tabiiyet kanunundan yoksundu.

II. Osmanlı Tabiiyet Kanunu

Osmanlı Tabiiyet Kanunu'nun gerekçesinde bazı gayrimüslim Osmanlı tebaasının bir müddetten beri pasaport alarak ecnebilik iddiasında bulunmalarından şikayet ediliyordu. Bu tür suiistimallerin önlenmesi adına Avrupa ülkelerinde olduğu gibi bir tabiiyet kanununun yapılmasının zorunluluğuna işaret ediliyordu.⁷²

Çalışmalar sonucunda, 28 Ocak 1869 tarihinde Osmanlı Tabiiyet Kanunu kabul edildi. Dokuz maddeden oluşan Osmanlı Tabiiyet Kanunu'na göre, ebeveyni veya babası Osmanlı tabiiyetinde olan kişi Osmanlı tebaası olarak kabul ediliyordu. Ebeveyni ecnebi olduğu halde Osmanlı topraklarında doğanlar reşit olduğu andan itibaren üç yıl içinde Osmanlı tabiiyetini talep edebilecekti. Reşit bir ecnebi, Osmanlı topraklarında beş yıl sürekli ikamet ederse bizzat veya vekâletle Hariciye Nezaretine başvurarak Osmanlı tabiiyetine geçebilecekti. Osmanlı Devleti, Osmanlı tabiiyetine geçmek için gerekli şartları yerine getirmemiş olan ecnepleri de istisnâî durum çerçevesinde tabiiyetine kabul edebilecekti. Osmanlı tabiiyetinde iken başka devlet vatandaşlığına geçenlere, tabiiyet değiştirdikleri tarihten itibaren ecnebi olarak muamele edilecekti. Fakat Osmanlı hükûmetinden izinsiz tabiiyet değiştirenlerin muameleleri yok hükmünde sayılabilecekti. Böylece bu tür tabiiyet değişiklikleri geçersiz kabul edilip kişiler hakkında Osmanlı tebaası muamelesi yapılabilecekti. Yurtdışında izin almaksızın tabiiyet değiştiren veya askerlik yapan Osmanlı tebaasını, Osmanlı Devleti isterse tabiiyetten çıkartabilecekti. Bu şekilde Osmanlı tabiiyetinden çıkartılmış kişiler Osmanlı topraklarına geri dönemeyeceklerdi. Ecnebi ile evlenen Osmanlı kadını da eşinin vefatı sonrası, talep etmesi halinde üç sene içinde tekrar Osmanlı tabiiyetine geçebilecekti. Osmanlı tabiiyetinden çıkmış veya çıkartılmış kişilerin çocukları küçük dahi olsa Osmanlı tabiiyetinde kalmaya devam edecekti. Aynı şekilde Osmanlı tabiiyetine giren ecnebinin reşit çocuğu da babasından dolayı Osmanlı tebaası sayılmayacaktı. Osmanlı topraklarında ikamet eden herkes Osmanlı tebaası olarak kabul ediliyordu. Ecnebilik iddiasında bulunanlarsa bu iddialarını ispat etmek zorundaydılar.⁷³

Osmanlı Tabiiyet Kanunu, İslam dünyasında ilk seküler vatandaşlık kanunudur. 1851 tarihli Fransız vatandaşlık kanunu örnek alınarak hazırlanmıştır.⁷⁴ Kanuna göre Osmanlı tabiiyetine geçmek için iki önemli şart

⁷² BOA, *Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT)*, 90/66, Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu Hakkında Mütalaa, 9 Haziran 1284/ 21 Haziran 1868.

⁷³ BOA, *Yıldız Esas Evrak (Y.EE)*, 41/133, Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu, 14 Şevval 1285/28 Ocak 1869; *Düstür*, 1.Tertip, 1. cilt, s. 16-18.

⁷⁴ Rona Aybay, *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul 2004, s. 65-66.

vardı. Birincisi reşit olmak, ikincisi de Osmanlı topraklarında beş yıl ikamet etmekte. Kanun hazırlanırken rüşt yaşının ne olması gerektiği tartışıldı. Osmanlı tabiiyetine girmek isteyenler için ülkelerinde geçerli olan yaş sınırı kabul edildi.⁷⁵ Osmanlı tebaası içinse rüşt yaşının, *Memûrîn-i Mülkiye Terakki ve Tekâüt Kanunu*, *Abz-ı Asker Kanunu* ve *Eytâm Nizâmnâmesi* dikkate alınarak yirmi olduğuna karar verildi.⁷⁶

Beş yıllık ikamet süresinin kullanılması aşamasında tabiiyet kanununun istisnai hükmüne sıkça başvurulduğu görüldü⁷⁷. Özellikle başta muhacirler olmak üzere Osmanlı tabiiyetine girmek isteyenlere istisna maddesi uygulanmıştır. Burada insanî hassasiyetlerin yanında dinî referansların da dikkate alındığı şüphesizdir. İhtida eden gayrimüslimlerin, dilekçe vermeleri halinde hemen Osmanlı tabiiyetine kabul edilmeleri bu görüşü desteklemektedir.⁷⁸ Zamanla ihtida ettiği iddiasıyla Osmanlı tabiiyetine geçip mensup oldukları devlet kanunlarından kaçanlar tespit edildi. Süistimaller devletlerarası sorun haline gelince 1913 yılında ihtida dolayısıyla, Osmanlı tabiiyetine kabulde uygulanan istisnadan vazgeçildi.⁷⁹ Müslüman olmanın doğrudan Osmanlı tabiiyetine geçmek anlamı taşımadığı ilan edildi.⁸⁰

Osmanlı Tabiiyet Kanunu, evlenen kadının kocasının tabiiyetine geçmesini öngörüyordu. Kanun bu yönüyle Fransız, İngiliz ve Alman kanunlarıyla örtüşüyordu.⁸¹ Evlilik dolayısıyla Osmanlı tabiiyetinden çıkmak için izin alınmasına gerek yoktu.⁸²

Tabiiyet Kanunu, evliliğin, kadının tabiiyetine etkisini ifade etmesine rağmen erkeğin tabiiyetine nasıl etki ettiğine dair bir madde içermiyordu. Bu belirsizlik, içtihat oluşturularak kapatılmaya çalışılıyordu. Fransa ve İtalya, Osmanlı erkeğiyle evlenen vatandaşlarının Osmanlı tabiiyetine geçmiş sayılmayacağına karar vererek, içtihat yerine kanun maddesinin gerekliliğine

⁷⁵ Bu yaş Belçika'da on dokuz iken, Fransa'da yirmi birdi. Bk: Mahmud Fuad, *Tabiiyet*, s.19-23.

⁷⁶ Mahmud Fuad, *Tabiiyet*, s.37-38.

⁷⁷ Cihan Osmanağaoğlu, *Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, İstanbul 2004, s. 209-211.

⁷⁸ BOA, *Sivil-i Nüfus Tabirrat Kalemi (DH.SN.THR)*, 34/62, İhtida Edenler Hakkında Meri Muameleye Dair Adliye ve Mezahib Nezareti Tezkiyesine Derkenar, 9 Şevval 1328/14 Ekim 1910.

⁷⁹ *Dahiliye Nezareti Mecmuası*, c.1, 1329, s. 12-13.

⁸⁰ BOA, *Dahiliye İdare (DH. İD)*, 116/60, Dâhiliye Nezaretinden Tamim, 13 Mart 1329/26 Mart 1913; BOA, *DH. HMŞ*, 13/48, Dahiliye Nezareti'nden İlan, 2 Nisan 1329/19 Nisan 1913.

⁸¹ Rona Aybay, *Kadının Uyraklığı Üzerinde Evlenmenin Tesiri*, Ankara 1980, s. 3-8; BOA, *DH.HMŞ*, 1-1-/8-5, Tebaa-yı Ecnebiye İle İzdivaç Eden Tebaa-ı Osmaniyenin Tabiiyetleri Hakkında, 4 Temmuz 1333/4 Temmuz 1917.

⁸² BOA, *Y.EE*, 33/27, Tamim, 15 Ramazan 1304/ 7 Haziran 1887.

vurgu yapıyordu.⁸³ Babiâli de sorunun çözümü için şehbenderlerin yetki ve görevlerine dair nizamnamenin, tabiiyetin tescili kısmına bir madde ekledi. Böylece sorun çözülmüş oldu.⁸⁴

III. Osmanlı Tabiiyet Kanununa Yabancı Devletlerin Tepkisi ve Uygulamalar

Osmanlı tebaasının ecnebi pasaportuna sahip olması, pasaport sahibine ve pasaport veren devlet diplomatlarına da ayrıcalık sağlıyordu. Ecnebi pasaportuna sahip kişi Osmanlı kanunlarından kaçarken, pasaport veren devletler, vatandaşının haklarını savunmak bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin işlerine karışıyordu. Osmanlı Tabiiyet Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra ayrıcalıklarının olumsuz etkileneceğini düşünen devletler itirazlara başladılar. İtiraz kanunun, uluslararası hukuka uygunluğunu üzerinden yapıyordu. Ayrıca kanun geriye dönük uygulanacak mı sorusuna cevap aranıyordu.⁸⁵

Osmanlı Tabiiyet Kanunu'na itirazlar karşısında Fransa ve Avusturya, Osmanlı Devleti'ne destek verdi. İki devlet de yasanın kapitülasyonlara ve uluslararası hukuka aykırı olmadığını açıkladılar. Babiâli de, yasanın geriye dönük uygulanmasının kesinlikle söz konusu olmadığını, endişelerin yersiz olduğunu belirtti.⁸⁶

Rusya ve Yunanistan, yapılan açıklamalara rağmen akıllardaki soru işaretlerinin silinmediğini söylüyordu. Her şeyden önce kanunun hazırlanış sürecinde kendilerine bilgi verilmesi gerektiğinde ısrar ediyorlardı. Verilen teminatlara itibar etmiyorlardı.⁸⁷ Osmanlı Devleti de kanunun yabancı devletlerle müzakere edilmesini iç işlerine müdahale olarak algıladığını bildirip taviz vermedi.⁸⁸

Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte, geriye dönük uygulanmayacağına dair söylemlerin Osmanlı memurları üzerinde etkisi hemen görülmeye başladı. Kanun sonrasında, izin alıp tabiiyet değiştirenlerden dolayı sorun yaşanmadığı halde, kanun öncesi tabiiyetini değiştirdiğini iddia edenler karşı yapılacak muamele açık değildi. Memurlar, kişinin beyanını ve konsoloslukların tasdikini dikkate alıyordu. Bu da yalan beyan ve destekle tabiiyet değiştiren kişilerin çoğalmasına yol açıyordu. Hariciye Nezareti, ecnebi pasaportu bulunanların

⁸³ BOA, *Yıldız Resmî Maruzat (Y.A.RES)*, 61/62, Arz Tezkiresi, 11 Mayıs 1308/ 23 Mayıs 1892.

⁸⁴ Osman Fazıl Berki, "Türk Hukukunda Evlenmenin Tabiiyete Tesiri", *A.Ü.Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.3, S. 1-4, 1946, s. 49.

⁸⁵ Gönen, *Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, s.203.

⁸⁶ Gönen, *Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, s.203.

⁸⁷ Muammer Raşit Seviğ, *Devlet Hususi Hukuku c.1, Tabiiyet- Yabancılar Hukuku- Kanunlar İhtilafı*, s. 26-27.

⁸⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.177.

verdikleri matbu evrak üzerinden iddialarını araştırarak ve nihai kararı verecekti.⁸⁹

19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni göçlerindeki artışa paralel olarak uygulamada bazı değişiklikler oldu. Şura-yı Devlet, 17 Ocak 1893 tarihli kararında, tabiiyet değiştirenlere izin verilmesinin, bir daha Osmanlı topraklarına dönmemeyi taahhüt etmeleri şartına bağlı olduğunu bildirdi.⁹⁰ Şura-yı Devlet'in kararı sonrası beyanname alınmaya başlandı. Beyannameye rağmen Osmanlı topraklarını terk etmeyenlerden de ecnebi tabiiyeti iddiasında bulunmayacağına dair kefaletli senet isteniyordu.⁹¹ Konsolosların müdahalesi halinde sınır dışı etme seçeneğine başvurulacaktı.⁹²

Tabiiyet Kanunu'nun yürürlükte olduğu II. Abdülhamid döneminde seküler tabiiyet anlayışına aykırı kabul edilebilecek uygulamalara rastlamak mümkündür. Sultan Cezayirîlilerin Osmanlı tabiiyetini tercih etmeleri için tarikat şeyhlerinin dini gücünden yararlanmıştı. Bu durum tabiiyet tercihi henüz daha dinin etkisinin göz ardı edilmediğini gösteriyordu.⁹³

1914'te Kapitülasyonları kaldırdığını ilan eden Osmanlı Devleti, tabiiyete dair uygulamalarında değiştiğini bir genelge ile valiliklere bildirdi.⁹⁴ Uluslararası hukuk çerçevesinde işlemlerin yapılacağı ilan edildi. Genelgeye göre konsolosların müdahaleleri dikkate alınmayacaktı. Yalnızca Osmanlı tabiiyetine geçmek için başvuruda bulunanlar hakkında detaylı araştırma yapıldıktan sonra, uygun görülenler kabul edilecekti.⁹⁵ Ancak Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılması Osmanlı Devleti'nin tek tarafı ve uluslararası hukuk güvencesiyle aldığı kararların uygulanmasını imkansız kıldı. Milli Mücadele sonrasında tabiiyet

⁸⁹ BOA, *Yıldız Perakende (Y.PRK.A)*, 3/81, Arz Tezkiresi, 22 Kanun-ı sani 1299/3 Şubat 1884; BOA, *MV*, 23/51, Meclis-i Vükela Kararı, 13 Ağustos 1303/25 Ağustos 1887; BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT)*, 1456/77, Umum Talimatname, 11 Eylül 1303/23 Eylül 1887.

⁹⁰ Unat, *Türk Vatandaşlık Hukuku*, s.23-24.

⁹¹ BOA, *İrade Hususi (İ.HUS)*, 28, İrade-i Seniyye, 7 Ramazan 1323/ 5 Kasım 1905.

⁹² Unat, *Türk Vatandaşlık Hukuku*, s.25.

⁹³ İhsan Süreyya Sırma, "Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan II. Abdülhamid'in Panislâmist Faaliyetlerine Ait Birkaç Vesika", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, İstanbul 1976-1977, s. 159- 169.

⁹⁴ BOA, *DH.HMŞ*, 30/131, Telsikini İstida Edecek Eşhasın Tebdil-i Tabiiyetleri, 22 Haziran 1331/5 Temmuz 1915.

⁹⁵ BOA, *Dahiliye Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi (DH.EUM.ECB)*, 1/28, Dahiliye Nezaretine Tahrirat, 16 Haziran 1331/29 Haziran 1915; BOA, *Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası (DH.EUM.VRK)*, 15/18, Dahiliye Nezaretinden Tamim, 22 Haziran 1331/5 Temmuz 1915.

sorunları Lozan Barış Antlaşması'yla çözülmeye çalışıldı. Yapılan görüşmeler sonucunda tabiiyet tartışmaları kısmen anlaşmayla sonuçlanmıştır⁹⁶.

Sonuç

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin çözüm aradığı sorunlardan birisi de reayanın, ecnebi devletlerin himaye ve tabiiyetine girmesidir. Reayanın amacı kapitülasyonlardan yararlanarak Osmanlı kanunların kurtulmaktır. Ecnebi devletler ise hem Osmanlı topraklarında nüfuzunu/nüfusunu arttırarak bazı ayrıcalıklar ve müdahale imkanı sağlamaya çalışıyorlardı. Osmanlı hükümetleri, daha çok malî boyutuyla algıladıkları soruna 18. yüzyıl boyunca girişimlerine rağmen çözüm bulunamadı. Ancak 19. yüzyılda Yunanistan'ın bağımsızlığı, Cezayir'in Fransa tarafından işgali ve dünyadaki nüfus hareketliliği Osmanlı Devleti'nin himaye ve tabiiyet sorununa bakışını değiştirdi. Olay sadece malî bir konudan öte, hukukî boyutuyla da algılanmaya başlandı.

Tabiiyet sorununun çözümünde hukukî boyut tebaanın eşitliği üzerine kurulmuştu. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla hayata geçirilmeye çalışılan reformlarla din ve mezhep farkı gözetmeksizin, herkesi Osmanlı şemsiyesi altında toplayacaktı. Osmanlılık olarak adlandırılan bu politika 1869 tarihli Osmanlı Tabiiyet Kanunu'na da yansımıştır.

Osmanlı Tabiiyet Kanunu'nun hazırlanmasında diğer pek çok alanda görüldüğü üzere yine Avrupa örnek alınmıştır. 1851 Fransız kanunundan esinlenerek hazırlanan Osmanlı Tabiiyet Kanunu, dinî referanslar yerine dünyevî ölçütleri göz önünde tutuyordu. Ancak Müslümanlığı kabul edenler istisnâ hükümlerden yararlandırılarak, gerekli şartları yerine getirmeden Osmanlı tabiiyetine kabul ediliyordu. Bu durum Osmanlı Devleti'nde seküler tabiiyet anlayışının henüz tam anlamıyla oturmadığı gösteriyordu. Yine de tabiiyet sorunlarının çözümüne dair devletlerarası görüşmelerde Tabiiyet Kanunu'ndan taviz verilmemiştir. Kanun, Babiâli tarafından temel referans noktası olarak kabul edilmiştir.

⁹⁶ Mesela Osmanlı topraklarında yaşayan Tunusluların, Fransız vatandaşı olduğuna dair bk: İpek, *Göçler*, s. 242-243; Kıbrıs halkının belirlenecek şartlar çerçevesinde İngiliz uyruğuna geçtiğine dair bk: Turgut Turhan, "Kıbrıslı Türklerin Vatandaşlığının Kısa Tarihi", *Kıbrıs Yazıları*, S.3, Yaz-Güz 2006, s. 44; Engin Nomer, *Vatandaşlık Hukuku Dersleri*, Ankara 1982, s. 160-161. Amerikan heyeti ile Lozan'da dostluk antlaşması imzalandığı halde Ermenilerin lobi faaliyetleri sonrası bu antlaşma ABD Senatosunca onaylanmamıştır. Böylece ABD ile Türkiye arasındaki tabiiyet sorunu devam etmiştir. Bk: Bilal N. Şimşir, "Amerika'daki Ermeni Lobisi ve Lozan Antlaşması Kavgası" *Ermeni Araştırmaları*, S. 3, 2001, s. 30-49.

Kaynakça

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevded Dabîliye (C.DH)

Cevded Hariciye (C.HR)

Dabîliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası (DH.EUM.VRK)

Dabîliye Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi (DH.EUM.ECB)

Dabîliye Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ)

Dabîliye İdare (DH. İD)

Dabîliye Mektubi (DH.MKT)

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT)

Hariciye Mektubi (HR.MKT)

Hatt-ı Hümayun (HAT)

İrade Dabîliye (İ.DH)

İrade Hariciye (İ.HR)

İrade Hususi (İ.HUS)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)

Meclis-i Vükela (MV)

Sadaret Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM).

Sicil-i Nüfus Tabiriat Kalemi (DH.SN.THR)

Yıldız Esas Evrak (Y.EE)

Yıldız Perakende (Y.PRK.A)

Yıldız Resmî Maruzat (Y.A.RES)

II. Süreli Yayınlar

Dâbîliye Nezâreti Mecmuası, c.1, 1329.

Düstur, 1. Tertip, c. 1.

Muabedat Mecmuası, (c.2, 1294); (c. 3, 1297).

III. Kitap ve Makaleler

AGERON, Charles- Robert, *Modern Algeria A History from 1830 to the Present*, Translated by: Michael Brett, London 1991.

ARI, Bülent, "Osmanlı Kapitülasyonlarının Tarihçesi ve Mahiyeti", *Yeni Türkiye*, S.32, Mart-Nisan 2000, s. 242-251.

- AUGUSTINOS, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları*, çev: Devrim Evcı, Ankara 1997.
- AYBAY, Rona, *Kadının Uyraklığı Üzerinde Evlenmenin Tesiri*, Ankara 1980.
- AYBAY, Rona, *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul 2004.
- AYDIN, Mahir, “Vidin Bulgarlarının Rusya’ya Göç Ettirilmeleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.53, Nisan 1988, s. 67-79.
- BAGIŞ, Ali İhsan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk- Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları”, *Yeni Türkiye*, S.32, Mart-Nisan 2000, s. 266-271.
- BAGIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar Avrupa Tüccarları Berath Tüccarlar Hayriye Tüccarları 1750-1839*, Ankara 1998.
- BAYRAKTAR, Hilmi, “XVIII ve XIX. Yüzyıllar Halep Eyaleti’nde Yabancı Devlet Konsolosluklarının “Himâyân” Suistimalleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 124, Şubat 2000, s.187-195.
- BERKİ, Osman Fazıl, “Türk Hukukunda Evlenmenin Tabiiyete Tesiri”, *A.Ü.Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.3, S1-4, 1946, s. 46-61.
- BEYDİLLİ, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Türk Tarih Belgeler*, S.17, Ankara 1988, s. 365-434.
- BOUÏNEAU, Jacques, “Fransa’da Devrim Döneminde Yurttaşlar ve Yurttaşlık”, *Dersimiz Yurttaşlık*, Çev. Yeşim Küey, Haz. Turhan Ilgaz, İstanbul 1998, s. 109-144.
- BOZKURT, Gülnihal, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin İşçi Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996.
- BRUBAKER, Rogers, *Fransa ve Almanya’da Vatandaşlık ve Ulus Rubu*, çev: Vahide Pekel, Ankara 2009.
- BUZPINAR, Tufan, “Suriye’ye Yerleşen Cezayirli Muhacirlerin Tabiiyeti Meselesi (1847-1900)”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S.1, 1997, s. 91-106.
- ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, çev: Ali Reşad, İstanbul 1999.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992
- FINKEL, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı Osmanlı İmparatorluğu’nun Öyküsü 1300-1923*, Çev: Zülal Kılıç, İstanbul 2007.
- FİŞEK, Hicri, *Türk Vatandaşlık Kanunu*, Ankara 1959.
- Fraşerli Mehdi, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Tatbikat-ı Hazîrası*, Samsun 1325.
- GÖĞER, Erdoğan, *Türk Tabiiyet Hukuku*, Ankara 1974.
- GÖNEN, Yasemin Saner, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 1998).
- GÜLSOY, Ufuk, “Osmanlı Topraklarına Avrupa’dan Muhacir İskânı (1856-1859)”, *İlmî Araştırmalar*, S.3, İstanbul 1996, s.51-65.

- GÜLSOY, Ufuk, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, İstanbul 1993.
- Halil Celaeddin- Hrand Asadur, *Ecanibin Memalik-i Osmaniyede Haiş Oldukları İmtiyazat-ı Adliye*, Dersaadet 1331.
- İPEK, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.VII, Ankara 1988.
- KENANOĞLU, M. Macit, *Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*, Ankara 2005.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, İstanbul 2004.
- KÖSE, Osman, "Balkanlarda Rus Konsolosluklarının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Turkish Studies, International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 1/2 Fall 2006, s. 153-171.
- KÖSE, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Ankara 2006.
- KURDAKUL, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1981.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. "Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Türk- Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s. 133-159.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Ahidnâmeler ve Ticaret Muâhedeleri", *Yeni Türkiye*, S.32, Mart-Nisan 2000, s.222-234.
- Mahmud Fuad, *Tabiiyet*, İstanbul 1312.
- MASTERS, Bruce, "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria", *International Journal of Middle East Studies*, 24, November 1992, s.579-597.
- MEYER, James H., "Immigration, Return, and the Politics of Citizenship: Russian Muslims in the Ottoman Empire, 1860- 1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 39, No: 1, February 2007, s. 15-32.
- NOMER, Engin, *Vatandaşlık Hukuku Dersleri*, Ankara 1982.
- ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Türk- Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s. 162-171.
- OSMANAĞAOĞLU, Cihan, *Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, İstanbul 2004.
- ÖRENÇ, Ali Fuat, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, İstanbul 2009.
- SERBESTOĞLU, İbrahim, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Birinci Kitap, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s.83-97.

- SEVİĞ, Muammer Raşit- Vedat Raşit Seviğ, *Devletler Hususî Hukuku (Giriş- Vatandaşlık)*, İstanbul 1967.
- SEVİĞ, Muammer Raşit, “Devletler Hususi Hukukuna Ait Tettebbulardan: Tabiiyet, Yabancılar Hukuku ve Kanunlar İhtilafı Bakımından İkametgâh”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. XVII, S. 1-2, (Ayrı Basım), İstanbul 1951.
- SEVİĞ, Muammer Raşit, *Devlet Hususi Hukuku c.1, Tabiiyet- Yabancılar Hukuku- Kanunlar İhtilafı*, İstanbul 1937.
- SIRMA, İhsan Süreyya, “Fransa’nın Kuzey Afrika’daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan II. Abdülhamid’in Panislâmist Faaliyetlerine Ait Birkaç Vesika”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, İstanbul 1976-1977, s. 157-184.
- SONYEL, Selâhi R., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Koruma (Protege) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı”, *Belleken*, S. 213, Ağustos 1991, s. 359- 370.
- ŞİMŞİR, Bilâl N., “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara 1985, s. 79-124.
- ŞİMŞİR, Bilâl, “Amerika’daki Ermeni Lobisi ve Lozan Antlaşması Kavgası” Ermeni Araştırmaları, S. 3, 2001, s. 30-49.
- TAUBER, Eliezer, “The Political Role of the Algerian Element in Late Ottoman Syria”, *International Journal of Turkish Studies*, 5/12, 1990–1991, s. 27-45.
- TURHAN, Turgut, “Kıbrıslı Türklerin Vatandaşlığının Kısa Tarihi”, *Kıbrıs Yazıları*, S.3, Yaz-Güz 2006, s.41-52.
- UNAT, İlhan, *Türk Vatandaşlık Hukuku (Metinler- Mahkeme Kararları)*, Ankara 1966.
- ÜNSAL, Hande, *Çifte Vatandaşlık* (Ankara Üniversitesi- Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005.
- VATIN, Jean- Claude, *l’Algérie Politique Historie et Société*, Paris 1974.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “İslâm Hukukunda Zimmilerin Yeri”, *Türk Kültürü*, S.290, Haziran 1987, s. 335-339.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Osmanlı Döneminde Türk Toplumunun Gayr-ı Müslim Reâyâ’ya Sunduğu Hizmetler”, *Türk Kültürü*, S. 302, Haziran 1988, s. 323- 328.
- YETKİN, Çetin, *Türkiye’nin Devlet Yaşamında Yabudiler*, İstanbul 1992.
- YÖRÜK, Abdülhak Kemal, *Devletler Hususi Hukuku: Kitap 1 Giriş Tabiiyet*, İstanbul 1938.

